

Chap-3

પ્રકરણ - ૩

ગુજરાતીમાં ગઝલ ૧૮૭૫ થી ૧૯૪૨
(પ્રવાહોનું વિહંગ દર્શન)

- ગઝલની પૃષ્ઠભૂમિ
- અરબી ભાષામાં અસાર
- ફારસીમાં ગઝલનો ઉદ્ભવ-વિકાસ
- ભારતમાં ગઝલનું આગમન - ઉર્દૂમાં વિકાસ
- ભારતમાં ગઝલની વિશેષ સ્વીકૃતિનાં કારણો
- ગુજરાતીમાં ગઝલના પગલા
- ૧૮૭૫ થી ૧૯૪૨ સુધીની ગઝલગતિ

ગઝલની પૃષ્ઠભૂમિ

અરબી ભાષામાં અસાર :

અરબી ભાષામાં શેરના આરંભ વિષે ઇતિહાસકારો અને વિવેચકોમાં સામાન્યરીતે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાક માને છે કે સૌપ્રથમ આરબોએ ગદ્યનો પ્રારંભ કર્યો અને એ ધ્વારા સંયોગવશ શેર સુધી પહોંચી ગયા. દશાનો મત છે કે સજઅ-પ્રાસયુક્ત ગદ્ય (સજઅ અર્થાત્ બુલબુલ, ચકોર જેવા પક્ષીનો મધુર અવાજ, ગદ્યમાં બે વાક્યોના અંતિમ શબ્દોનું બરાબર હોવું અને પદમાં એનું નામ પ્રાસ છે. x ૧) પછી યોગ્ય કવિતાનો યુગ આવ્યો. ગમે તેમ અત્યારે એ વાત નિશ્ચિત છે કે સૌપ્રથમ શેર સાથે સામ્ય ધરાવતી ચીજ પ્રાસયુક્ત વાક્યો હતા, જે સામાન્યતઃ સાધુસૌતો કે વિક્ષાનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતા હતા. વળી મંત્રોની જેમ તે ધાર્મિક સ્થળોમાં દુવા કે પ્રાર્થનારૂપે વપરાતા હતાં તો તે વડે આરબો ઉપચાર, દર્શનશાસ્ત્ર કે સ્મરણયોગ્ય જ્ઞાનને મોઢે રાખતા. 'આપણે ત્યાં પણ વેદકાળમાં વેદવિધિ કંઠસ્થ થાય અને તેનું મૂળ રૂપ જળવાઈ રહે એ ઉદ્દેશથી કલ્પસૂત્રોનો વિકાસ થયો.' x ૨

આ 'સજઅ' માં ધારે ધારે વજન અને કાફિયાનો ઉમેરો થતા એ કર્ણપ્રિય લાગવા લાગ્યા. જ્યારે એમાં વજનની સાથે સાથે એક સ્વર પર અંતિમ શબ્દ તૂટવાથી લય ઉદ્ભવ્યો ત્યારે શેરની અસલી સિકલ અર્થાત્ વજન ઉદ્ભવ્યું, જેને 'રજઝ' કહે છે. શેરમાં આ રજઝના ઉદ્ભવનો પણ રસપ્રદ કિસ્સો છે -

મજર-બિન-નઝાર એક વખત પોતાના જેટ પરથી પડી જતા તેનો હાથ ભાંગી ગયો. સાધાઓ તેને ઉપકારને લઈ જવા લાગ્યા. ત્યારે અસહ્ય પીડાને કારણે તે ચીસાચીસ કરી કહેવા લાગ્યો, 'વાયદહ વાયદહ' (હાય મારો હાથ, હાય મારો હાથ). તે મધુર કંઠ ધરાવતો હતો. ઉપરાંત વિશિષ્ટ ઢબે તેના મુખમાંથી સરતા શબ્દોમાં વેદના ભળવાથી એક

પ્રકારનું દર્દ ઉત્પન્ન થઈ ગયું. ઊંટો આ અવાજને ઝડપભેર અનુસરવા લાગ્યા. આ ઘટના ઉપરથી આરબોને પહેલા જ વાર પ્રતીતિ થઈ કે જો આ પ્રમાણે અવાજ ડાઢવામાં આવે તો ઊંટ ઝડપથી ચાલે છે. પરિણામે તેમણે મજરના વાક્ય અનુસાર 'હદા, હદા' (to urge forward by singing, for example camels) નો અવાજ મોઢેથી ડાઢયો. ઊંટો પર તેની અનુકૂળ અસર થઈ. ત્યારથી આ રીતે અવાજ ડાઢીને ઊંટોને ઝડપથી ચલાવવા માટે 'હદાખ્વાની' નો પ્રયોગ શરૂ થયો, જે વાસ્તવમાં ગાવાની એક ઢબ હતી. આ ગાયકોને 'રજઝા' કહે છે, જેનો શબ્દાર્થ 'ઊંટનું ચાલવું અને હાલવું' થાય છે.

રજઝાની શોધ પછી એમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો ગયો. અન્ય ઊંટોનો પણ આ વિષ્કાર થયો. યુદ્ધ, ગર્વ જેવા પ્રસંગો માટે અલગ ઊંટો શોધાયા અને ગઝલ આદિ માટે પણ અલગ ઊંટોની શોધ થઈ. આમ ધીરે ધીરે અરબી કવિતાના બધા ઊંટો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. ખલીલ-બીન-અહમદે ૧૫ ઊંટોનો આ વિષ્કાર કર્યો. તેમાં નહવા અખ્ફરે 'મુતદારિક' નામના એક વધુ ઊંટનો ઉમેરો કર્યો.

અરબી ભાષામાં સૌપ્રથમ શેર સાથે સામ્ય ધરાવનાર 'સજઅ' અને તે પછી 'રજઝા' બંનેમાં આકર્ષક ગેયતા અને સંગીતમયતા હતા. તેથી જ ગેયતા અને શેર વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ હોવાનું મનાય છે. ઘણાનું માનવું છે કે, પોતાની સુંદર ઊર્મિઓની અભિવ્યક્તિ મધુર અને આકર્ષક રાગમાં ગાઈને કરવાની માનવીની સ્વાભાવિક ઇચ્છાને શેર સાથે ગાઢ સંબંધ છે. એનો પુરાવો એ છે કે, માનવે પહેલ વહેલા પોતાના હૃદયની વાત ઊંટને સમક્ષ ગાઈને કહી. વેદની ઋષાઓ માણસની આ સાહજિક ઊર્મિનાં જ્વલંત પુરાવા છે. રોમન અને ગ્રીક ભાષામાં 'કવિતા ગાઈ-કવિતા ઈંદબદ્ધ કરી' - એવું કહેતા. 'કવિતા રજૂ કરી' - એવું કહેતા નહોતા. અરબીમાં પણ 'ઈન શદ ઉલ શેઅર' (રાગ સાથે શેરનું પઠન કરવું) એવો પ્રયોગ અત્યાર સુધી પ્રચલિત છે.

અરબી ગઝલસરુસી કવિતામાં મહદ્દંશે સ્ત્રીના સ્થૂળ પ્રેમનું નિરૂપણ થયું છે. આપણે એક-બે કવિઓની ગઝલો જોઈએ. અલ-અહવાસ પોતાની પ્રિયતમા અલિકાને ઉદ્દેશીને લખે છે -

'' અરે ! અલિકાનું ગૃહ, જેની શત્રુઓના ભયે હું
ઉપેક્ષા કરું છું, મારું હૃદય ત્યાં રહે છે.
હું તારાથી દૂર રહી શકું છું, પરંતુ હું સૌગંદપૂર્વક કહું છું,
હું લાગણીપૂર્વક તારી સાથે રહેવા આતુર છું.

જમીલ બ માઅમર પોતાની પ્રિયતમા બતયનાને સંબોધીને કહે છે -

'' જો હજારો માણસો, તે સૌ ઈર્ષાળુ - આતંકી અને મને મારવા તત્પર હોય,
તો પણ બતયના સુધી પહોંચવાથી મને શું અટકાવી શકશે ? હું હજી પણ જાહેરમાં એને
આલિંગવા પ્રયત્ન કરીશ, ધોળા દિવસે અથવા ધૂપી રોતે રાત્રે, મારા પગ ડાપી નાખવામાં
આવે તેમ છતાં પણ. '' X ૩

આરબોમાં શેરને ગાઈને રજૂ કરવાની પ્રજ્ઞાલિકા પૂર્વ ઈસ્લામ ડાળથી ચાલી આવે
છે. અલ આશા નામનો કવિ પોતાનું કાવ્ય ગાઈને જ સંભળાવતો હોવાથી આરબોએ તેનું
નામ 'શુનાજાતુલ અરબ' (આરબોની ગઝલ) રાખ્યું હતું. તે પછીના યુગમાં પણ શેરને
ગાઈને રજૂ કરવાની પ્રજ્ઞાલી ચાલુ રહી. ખલીફા હારૂન-અલ-રશીદ તો પોતાના વિષે
લખાયેલા પ્રશંસા કાવ્યો ગવડાવીને જ સંભળતો. તેથી મધુર કંઠ ન ધરાવતા કવિઓ મધુર
કંઠ ધરાવતા સ્વરૂપવાન યુવકો ધ્વારા પોતાના કાવ્યો ગવડાવતા.

'જો કે પહેલા ગઝલનું સંગીતમાં - આટલું બધું સ્થાન ન હતું, છતાં કેટલાક
વિખ્યાત ગાયકો ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત તરીકે ગઝલ ગાતા હતાં'. X ૪ એ નિનુ મઝુમદારનું
વિધાન ગઝલ ગાયકીના સંદર્ભમાં ઉપયુક્ત નથી. ઉમય્યાદ યુગ. (ઇ.સ. ૬૬૦-૬૧ થી
૭૫૦) માં ગઝલની લોકપ્રિયતા અને ગાયકી વિષે શ્રી કે.એ. ફારિક નોંધે છે -

Music was also an important concomitant of the luxurious living of the Arabs. Maids, trained in Music, Vocal as well as instrumental were in great demand.

... of all the forms of poetry only the gazal was sang and relished in the musical concert."

તદ્કાલીન કવિઓના વ્યાવસાયિક અભિગમનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રી ફારિહ આગળ નોંધે છે -
"Poets who attended them or coveted to do so emulated one another to furnish better and more delightful ghazals to the singing-girls, just to please their wealthy clients, or to secure a place in the concert. x 5

ઈરાનમાં ગઝલનો ઉદ્ભવ-વિકાસ :

અરબસ્તાનમાં ગઝલે કોઈ કાયમી આકાર ધારણ કર્યો નથી. કસીદાના સ્વરૂપમાં તેનું ખેડાણ થતું રહ્યું. ગઝલના વિષયો પણ કસીદામાં જ સજ્જ થતા રહ્યાં. જો કે કેટલાક કવિઓએ એમાં ગઝલ જેવી કેફિયત અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી દીધી, છતાં એક પૂર્ણ સ્વરૂપ તો તેણે ઈરાનમાં જ ધારણ કર્યું. સૈયદ મસઉદ હસન અદાબ લખે છે કે, ગઝલ એ અરબી ભાષાનો શબ્દ છે, પરંતુ તે ઈરાની કવિઓની પારિભાષિક દેન છે.

ઈરાનમાં સાસાની વંશ (ઈ.સ. ૨૨૬-૬૫૨) ના પતનથી ઈરાની યુગનો અંત આવ્યો અને આરબોના વિજયથી (ઈ.સ. ૬૦૦) મુસ્લિમ યુગનો આરંભ થયો. આરબ સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને સાહિત્ય ઈરાન ઉપર છવાઈ ગયા. અરબી ભાષાના ઓજ, લાવણ્ય, શૈલી-માધુર્ય, પ્રવાહિતા, પ્રૌઢી, લય, ગાંભીર્ય, અલંકાર વૈજ્ઞેવ અને વિશાળ શબ્દભંડોળે

ઈરાની સાહિત્યકારોને પ્રભાવિત કર્યાં. સાંપ્રત ફારસી ભાષા આ બધા ગુણોથી વંચિત હતી. વળી તેમનું ^{અનિશ્ચિત} અનિશ્ચિત વ્યાકરણ અને ભારેખમ શૈલી સાહિત્યસર્જનને ઉપકારક ન હતા. ઈરાની સાહિત્યકારો સમક્ષ કોઈ પારિભાષિક નમૂનો પણ ન હતો. અરબી ભાષાના પરિચયથી તેમની સમસ્યાનો સ્વતઃ ઉકેલ મળી ગયો. આમ પરાજય સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઈરાનીઓને આશીર્વાદરૂપ નીવડયો.

ઈરાનમાં પણ આરબોના પ્રભાવ તળે એક યુગ સુધી કસીદાનું પ્રચલન ^{રહ્યું} રહ્યું. ફારસી કવિઓ પણ કસીદામાં જ ગઝલના વિષયોને રજૂ કરતાં ^{રહ્યા} રહ્યાં. જો કે આ અર્ધાનુકરણ હતું. એમાં અસલી જોશ ન હતો. કસીદાના ચાર ભાગ હોય છે - ૧ તશબીબ અથવા નસીબ, ૨ ગુરોઝગાહ, ૩ ^{મદદ} મદદ અને ૪ દુઆ. તે પૈકી પ્રથમ ભાગમાં પ્રેમવિષયક શેર કહેવાની પ્રથા હતી. કવિ તેમાં યૌવન અને સૌંદર્યનું વર્ણન કરતો. પોતાની કલ્પિત પ્રિયતમા માટે ફતલ બર્મોનો ઉત્સરો ઠાલવતો. ત્રીજી સદીમાં રૂઢકી આદિએ આ ભાગમાં સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપની શક્યતા પારખી તેને કસીદાથી અલગ કર્યો. આમ એક અલાયદા સ્વરૂપ તરીકે ત્યાર પછી ગઝલ ઓળખાવવા લાગી. આજથી ૮૦૦ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા રશીદુદ્દીન બતવાતના પુસ્તક 'હદાઈક' સહર ફી દકાઈડુલ શેર' માં તશબીબ, નસીબ, અને ગઝલને સમાનાર્થી શબ્દો ^{કહ્યા} કહ્યા છે તે આ બાબતનું સમર્થન કરે છે.

મૌલાના ^{શિક્ષી} શિક્ષીનું મંતવ્ય છે કે ગઝલ આરંભમાં અંતઃસ્ફુરણથી નહીં, ^{બલકે} બલકે એક કાવ્યસ્વરૂપને પૂર્ણ કરવાના ધ્યેયથી અસ્તિત્વમાં આવી. ^{શિક્ષી} શિક્ષીની આ માન્યતા અંશતઃ સત્ય છે. તત્કાલીન ૩૦૦૦ વર્ષ પર્યંતનું ઈરાનીઓનું સતત વૈભવશાળી જીવન, સાંસ્કૃતિક પરંપરા, ખુશનૂમા આબોહવા, સુરમ્ય ભૌગોલિક સંપદા, દંતકથાઓ, પ્રેમવૃત્તાંતો આદિને કારણે ત્યાંના સ્વરૂપવાન સ્ત્રી-પુરુષો હંમેશા મુહુસ્તિત અને સંવેદનશીલ રહેતાં. આવા સંજોગોના અનુષંગે ગઝલમાં પ્રેમ અને સૌંદર્યનું નિરૂપણ સાવ સ્વાભાવિક હતું. આ

બે સંગ્રહો લીલા (૧૯૬૩) અને શણગાર (૧૯૭૮) પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમણે 'લીલા' માસિકનું પાંચેક વર્ષ સુધી સંપાદન કરેલું. 'લીલા' તેમનું અખંડ ખંડકાવ્ય છે. જેમાં પોતાની કાલ્પનિક પ્રયત્નમાં લીલાને ઉદ્દેશીને સાદા ભાવવાહી નઝમો-ગઝલો લખી છે.

કલ્પનામાં જ સદા રૂપના દર્શન કીર્ધા,
બહુમાં લઈને કદી કોઈને ભેટી ના શક્યો.
કોઈની યાદમાં હરરોજ તડપતો જ રહ્યો,
એના અરમાનનો દીવો કદી પેટી ના શક્યો.

વિષય કે ભાવની સળંગસૂત્રતા એ આસિમની નોંધપાત્ર વિશેષતા છે.

જે મજા વિયોગમાં-પ્રતીક્ષામાં છે તે મિલનમાં નથી એ વિચારને રજૂ કરતાં તેઓ

કહે છે -

કોઈ મારા દિલના સંયમને ભલે કસતું રહે,
હો તરત સ્વીકાર એવી માંગણી શા કામની ?

તેઓ ગઝલમાં પ્રેમભાષાના આગ્રહી છે -

જે ગઝલમાં પ્રેમભાષાની સુગંધ 'આસિમ' ન હો,
કાગળોના ફૂલની એ ગુલછડી શા કામની ?

તેમની ગઝલોમાં ચિત્રાત્મકતા અને તાજગીપૂર્ણ કલ્પનો તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

આપણે ૧૯૨૦ થી આરંભાતા ગઝલના વિકાસ તબક્કાના મહત્વપૂર્ણ ગઝલકારોના ગઝલસર્જનનું વિહંગાવલોકન કર્યું. આપણે એ પણ સ્પષ્ટતા કરી લીધી કે આ યુગના કેટલાક સર્જકોનું સર્જન સ્વાર્તંત્ર્યોત્તર યુગ સુધી લંબાય છે. તેથી આવા નોંધપાત્ર સર્જકોને સગવડ ખાતર આ પ્રકરણમાં ન લેતા હવેના પ્રકરણમાં તેમની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું, જેથી સૌંદર્ય-તત્ત્વની તપાસને પૂરતો ન્યાય મળી શકે.

નથી જ્યારે તું પોતે તારી બરાબર,
પછી કોને તારી બરાબર સમજતે ?
× × ×
અમે પ્રાણ આપ્યા અને જાળવી છે
જીવન-બાગ તારી સનાતન પ્રતિષ્ઠા.

- અહીં અર્થગૌરવ અને પ્રવાહિતા બંને છે.

એમની રચનાઓમાં પુષ્પોની કોમળતા સાથે રસ-રૂપ-ગંધ પણ છે.-

હરદમ ગુલાબ છાબલરી વહેંચતો ~~રહ્યો~~,
માળીથી તાજાં ફૂલનું અત્તર ન થઈ શક્યું.

હજી સેમ્રાટ સ્વ. ઇબ્રાહીમ દાદાભાઈ પટેલ 'બેકારે' (૧૮૮૯) ગજીને મુશાયરાના માધ્યમથી લોકલોચ બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ફાળો આપ્યો. 'ઈન્સાન' માસિક દ્વારા તેમણે ગજીની સારી એવી સેવા કરી. તેમની હજીઓમાં સમાજ, રાજકારણ, ધર્મ, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રોમાં વ્યાપક અનિષ્ટો પ્રત્યે કટાક્ષ, હાસ્ય તેમજ ચિંતન છે. થોડાં શેર જોઈએ -

વિદ્યાલયોમાં રાખ્યું 'બેકાર' શું હવે છે ?
શિક્ષણ મળે છે કેવું જોને સિને-જીવનમાં ?
× ×
થઈ ગયા છે રૂપિયા બોદા હવે
સાંભળો કયાથી પછી રણકારને ?
કાગડાના સૂરમાં શોધી ~~રહ્યાં~~
સુજાજન કોપલતશા ટોડારને.

× ×
લપસે ન દિલ અમારું લંડન પ્રતિ ભલા કયમ ?
છે પોતસનનું માણસ હરબેકના કિયનમાં.

શ્રી મહેમૂદખાં 'આસિમ' રાદેરી (૧૯૦૪) ની ગજીઓમાં ડલાપાની જેમ ઇશકે-મિજાજીનો રંગ છે. એમની ગજીઓ મુઠાવરેદાર, સાહેનિક, સમાપ અને તાજગીપૂર્ણ છે. તેમના

પાઠટીપ :

- ૧ સૈયદ તશફુઝુલ્લાહ સેન રીઝવી : 'લુગાતે કિશ્વરી' મુનશી નવલકિશોર પ્રેસ, લખનૌ, ૧૨ મી આવૃત્તિ, ૧૯૨૩, પૃ. ૨૪૨
- ૨ શાસ્ત્રી સી. એલ : 'સંસ્કૃત વાડમ્બયનો ઇતિહાસ', સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૭૭, પૃ. ૭૫
- ૩ ફારિહ કે. એ. : 'એ હિસ્ટ્રી ઓફ એરેબિક લિટરેચર', વિહાસ પુસ્તકાલય હાઉસ, નવી દિલ્હી, ૧૯૭૮, પૃ. ૩૫
- ૪ મજૂમદાર મિનુ : ગઝલમાં સંગીત તત્ત્વ, 'ઉત્તરા' ગઝલ વિશેષાંક ૧૯૮૫, સાહિત્ય ભારતી ટ્રસ્ટ, મુંબઈ, પૃ. ૧૮૨
- ૫ ફારિહ કે. એ. : 'હિસ્ટ્રી ઓફ એરેબિક લિટરેચર', ૧૯૭૮, પૃ. ૩૩
- ૬ નોમાની શિખી : 'શેરૂલ અજમ' ભાગ-૫, મત્લા એ માઅરિફ, આઝમગઢ (યુ. પી.), ચોથી આવૃત્તિ, ૧૯૫૭, પૃ. ૩૪
- ૭ રાવળ અનંતરાય : જૂનો નાતો, 'ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ગુજરાત', ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૧, પૃ. ૯
- ૮ હુઈ અબ્દુલ : 'ગુલે રઅના'
- ૯ કાદરી મહીયુદ્દીન 'ઝોર' : 'દખની અદબકી તારીખ', ૧૯૮૨, પૃ. ૨૫, ૫૫
- ૧૦ ડો. ઇકબાલ : પ્રસ્તાવના, 'પયામે મશરિકા', મત્લાએ જામિયા મિસ્લિયા ઇસ્લામિયા, દિલ્હી (બાઇડાંગ કર્યું છે, પ્રકાશન વર્ષ નથી.)
- ૧૧ લોખંડવાલા એમ. એફ : 'ફારસી સાહિત્ય', સાહિત્ય દર્શન-૨ (વિશ્વ સાહિત્ય-૧), જ્ઞાન ગંગોત્રી ગ્રંથ શ્રેણી-૮, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૭૧, પૃ. ૧૨૫
- ૧૨ રાવળ અનંતરાય : 'જૂનો નાતો' 'ઉર્દૂ સાહિત્ય અને ગુજરાત', પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૧, પૃ. ૯

- ૧૩ રાવળ અર્નતરાય : 'ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યકાલીન' ધી મેડિમિલન, ચોથી આવૃત્તિ, ૧૯૭૬, પૃ. ૧૭
- ૧૪ ડ્રાઇવર પેરિન : 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથ-૨, ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૬, પૃ. ૬૮૨
- ૧૫ રતિલાલ 'અનિલ' : ગુજરાતી ગઝલની બાળપોથી, 'ઉત્તરા' ગઝલ વિશેષાંક, ૧૯૮૫, પૃ. ૩૦
- ૧૬ શુક્લ રામપ્રસાદ : બાલાશંકર, 'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ', ગ્રંથ-૩ સંપા. , ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૮, પૃ. ૩૦૬
- ૧૭ જોષી ઉમાશંકર : 'કલાન્ત કવિ', ગુજરાત સાહિત્ય સભા, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૪૨, પૃ. ૪૬
- ૧૮ સુંદરમ્ : 'અર્વાચીન કવિતા', ગુજરાત વિદ્યાસભા, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૫, પૃ. ૨૦૧
- ૧૯ ડાકર ધીરુભાઈ : 'મણિલાલ નભુભાઈ-સાહિત્ય સાધના', ગૂર્જર ગ્રંથ રત્ન કાર્યાલય, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૬, પૃ. ૩૧૪-૧૫
- ૨૦ ત્રિપાઠી જગન્નાથ દામોદરદાસ 'સાગર' : પ્રસ્તાવના, 'દીવાને-સાગર' દક્ષિણ ભીજું, મ. સ. યુનિ. બીજી આ. ૧૯૫૯
- ૨૧ ઝવેરી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ : પ્રસ્તાવના, 'ગુજરાતની ગઝલો' સંપા. સસ્તુ સાહિત્ય વૈદ્યક કાર્યાલય, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૪૩, પૃ. ૫-૬
- ૨૨ ડાકર ધીરુભાઈ : 'અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા', પોપ્યુલર બુક સ્ટોર, સૂરત, સાતમી આવૃત્તિ, ૧૯૭૫, પૃ. ૨૦૩

ગુજરાતીમાં ગદ્ય ૧૮૭૫ થી ૧૯૪૨
(પ્રવચનોનું વિકાસ દર્શન)

- ગદ્યની પૃષ્ઠભૂમિ
- અરબી ભાષામાં અસાર
- ફારસીમાં ગદ્યનો ઉદ્ભવ-વિકાસ
- અરબી ગદ્યનું આગમન - ઉર્દૂમાં વિકાસ
- ભાસ્કરમાં ગદ્યની વિશેષ સ્વાદુતિનાં ડાંચો
- ગુજરાતીમાં ગદ્યના પગરણ
- ૧૮૭૫ થી ૧૯૪૨ સુધીની ગદ્યગતિ